

Зіновій Коваль

доцент кафедри державознавства і права
ОРИДУ НАДУ при Президенті України, к. держ. упр.

ПРИНЦИП «СВОБОДИ СЛОВА ПРАВДИ» ЯК МЕХАНІЗМ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ

Публікація присвячена аналізу принципу свободи слова у його новій, уточненій якості – «свободи слова правди», як механізму, який повинен більш гарантовано забезпечувати як саму свободу слова, так і інформаційно-психологічну стійкість людини, суспільства, держав від можливих обманів та маніпуляцій.

Ключові слова: свобода слова правди; інформаційно-психологічна стійкість; інформаційно-психологічні маніпуляції; деструктивна пропаганда; постправа; інформаційний простір.

Zinoviy Koval

Associate Professor of State Studies and Law Department,
ORIPA NAPA under the President of Ukraine, PhD in Public Administration

PRINCIPLE OF «FREEDOM OF SPEECH OF TRUTH» AS A MECHANISM OF INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL RESISTANCE

The purpose of the article. The purpose of this publication is rethinking and clarifying the principle of freedom of speech in general as freedom of speech of truth.

Allocation of previously unresolved parts of a common problem. In the conditions of conducting of undeclared hybrid war with its information and psychological core, the principle of freedom of speech does not protect so much as it creates favorable conditions for the information aggressor and all sorts of manipulators to distort the truth and spread outright lies. At planetary scale, this state of affairs adversely affects the information and psychological stability of man, society, and the state.

Analysis of recent research and publications. In such a statement, this issue is partially covered in the Internet, expert circle and also it is dedicated in the publications of Ukrainian scientists, publicists and politicians A. Parubiy, A. Yatsenyuk, S. Kvit, Y. Sayenko, N. Smiyan, N. Sokolovskaya, N. Ischenko, V. Shimaskiy, S. Gaydarchuk and others.

Formulation of the problem in general. Under the circumstances of an undeclared world hybrid war information war comes to the fore and shamelessly uses the principle of freedom of speech to its advantage. In order to limit the possibility of using the principle of freedom of speech in the information war in favor of destructive propaganda with its informational and psychological manipulations, it is proposed to consider the principle of freedom of speech in the context of freedom of speech of truth.

Key words: freedom of speech of truth; information and psychological resistance; information and psychological manipulation; destructive propaganda; post-truth; information space.

Мета

Метою даної публікації є спроба переосмислення та уточнення принципу «свободи слова» взагалі як «свободи слова правди».

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми

В умовах ведення неоголошеної гібридної війни з її інформаційно-психологічною серцевиною, принцип свободи слова не стільки захищає, скільки створює сприятливі умови для інформаційного агресора та різного роду маніпуляторів на викривлення правди та поширення відвертої брехні. Такий стан речей у всепланетарному масштабі негативно впливає на інформаційно-психологічну стійкість людини, суспільства, держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У такій постановці дана проблематика частково висвітлюється в мережі Інтернет, експертному середовищі, також їй присвячено публікації українських вчених, публіцистів та політиків А. Парубія, А. Яценюка, С. Квіта, Ю. Саєнка, Н. Сміяна, Н. Соколовської, Н. Іщенко, В. Шиманського С. Гайдарчука та інших.

Постановка проблеми

В умовах неоголошеної світової гібридної війни на перший план виходить інформаційна війна, яка безсоромно використовує собі на користь принцип свободи слова. З метою обмеження можливостей для використання принципу свободи слова в інформаційній війні на користь деструктивної пропаганди з її інформаційно-психологічними маніпуляціями пропонується принцип свободи слова розглядати у контексті «свободи слова правди».

Виклад основного матеріалу

Ще дві з половиною тисячі років тому китайський стратег Сунь-цзи говорив, що війна – це мистецтво брехні, та радив своїм генералам руйнувати все, що зміцнює силу ворожої держави, зсередини тієї держави й руками її громадян. Для того рекомендував вживати всі засоби і способи, не оглядаючись ні на що, не шкодувати грошей і зусиль, щоб поширити й поглибити всяке озлоблення, невдоволення, незгоди, ненависть, підозру, упередження поміж людьми і групами їх. Закликав руйнувати національні і релігійні

© Коваль З. В., 2019.

традиції, поширювати розпусту. Нині поради Сунь-цзи реалізуються за сприяння широкого до безмежності принципу «свободи слова», де омані й відвертій брехні завжди знаходиться достатньо місця.

Свобода слова – це класичне суб'єктивне право першого покоління, яке охоплює широкий комплекс можливостей вираження поглядів людини. Вона розглядається прихильниками лібералізму як одна з найважливіших громадянських свобод та трактується як право людини вільно висловлювати свої думки. Вона охоплює свободу вираження поглядів як в усній, так і в письмовій формі (свобода преси і ЗМІ); в меншій мірі стосується політичної і соціальної реклами (пропаганди). Ідеологія лібералізму ставить державну цензуру, або будь-яку іншу форму державного примусу до висловлення поглядів або відмови від них, поза законом. Свобода слова тісно пов'язана з питаннями встановлення істини, самоврядування, забезпечення гнучкості політичної системи, самореалізації особи, природних прав людини та їх захисту [9].

Свобода слова виписана в низці міжнародних і українських політико-правових документів, серед яких «Загальна декларація прав людини» (ст. 19), «Конвенція про захист прав людини і основних свобод» (ст. 10) і у ст. 34 Конституції України. Конституція України забороняє пропаганду соціальної, расової, національної чи релігійної ворожнечі, а також розголос відомостей, які містять державну таємницю. Стаття 34 Конституції України наголошує, що: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [7].

Але «Свобода слова – це велике досягнення знати правду. Це можливість на противагу будь-якого фейку, який сьогодні розповсюджується у світі, сказати правду і достовірну інформацію». [14] Тому у відповідності до норм міжнародного права обмеження на свободу слова можливі, але вони повинні відповідати трьом умовам: строго узгоджуватись з законом, мати праведну мету, бути необхідними і адекватними для досягнення цієї мети. Закони, які вводять обмеження, повинні намагатися бути недвозначними і не давати можливості для різних тлумачень. Легітимними цілями вважаються захист репутації, гідності особи, національної безпеки, громадського порядку, авторського права, здоров'я і моралі. Тимчасові або часткові обмеження також можуть впроваджуватися за рішенням суду.

З точки зору демократії як політичної системи, найважливішою ознакою свободи слова є поширення такої інформації, яка може вплинути і впливає на результат виборів чи на роботу уряду. В більшості сучасних ліберальних демократій законодавчі обмеження незначні і запроваджуються тільки на час виборчих кампаній: публікації в ЗМІ повинні чітко давати зрозуміти, чи є їхньою метою вплив на вибори і хто реально

несе за це відповідальність. Для того, щоб люди були достатньо поінформовані напередодні виборів, їм повинні бути доступні різні, але не маніпулятивні точки зору. Вони повинні бути правдивими і відрізнятися, насамперед, тим, що висвітлюють різні сторони одного предмета, або явища. Це, в першу чергу, відноситься до основних для виборців таких джерел інформації, як телебачення, наочна агітація та друковані ЗМІ, які віддзеркалюють політику плюралізму.

У Європі суспільні засоби масової інформації становлять основу плюралістичної медіа-системи, яка також включає комерційні та громадські засоби масової інформації. Згідно з документами Ради Європи: «суспільні засоби масової інформації відіграють особливу роль щодо поваги до цього права та наданні різноманітного та якісного контенту, що сприяє посиленню демократії та соціальної єдності, а також поширенню міжкультурного діалогу та взаєморозуміння». З іншого боку, концентрація медіа-власності в руках уряду чи олігархів може призвести до перекрученого публічного дискурсу, у якому певні точки зору виключені або недостатньо представлені [3].

Медіа-експерти останнім часом сходяться на тій точці зору, що кожен справді демократичний і максимум незалежний засіб інформації повинен на своїй першій сторінці публікувати інформацію про свого кінцевого власника, щоб читачеві було видно, наскільки цей ЗМІ незалежний. Також визнано доречним, подаючи ту чи іншу інформацію, обов'язково вказувати, чи подається ця інформація у вигляді слуху, версії чи перевіреного факту. Нині світ страждає від диктатури брехні, омани, маніпуляцій, які безпардонно використовують широкі межі демократії, проти самої демократії і свободи слова.

Культуролог Володимир Шиманський нагадує, що людина, яка перебуває під постійним бомбардуванням надлишкової інформації, стає абсолютно дезорієнтованою: її психологічний «сфінктер» швидко виходить з ладу, а оскільки Брехня в ХХІ столітті набула, під потужним тиском Держави, нових небачених раніше інституціоналізованих форм, виявившись... постправдою – то окремих індивід став просто іграшкою-брязкальцем у пазурах усемогутнього агітпропу [13].

Без сумніву, Інтернет суттєво змінив поняття «медіа» і помітно розширив можливості й розуміння поняття «свобода слова». Будь-яке слово, сказане онлайн, може охопити мільйонну аудиторію за лічені секунди. В Інтернеті все дозволено – ніхто ні за що не відповідає. Коментарі «тролів», які погрожують, ображають, висловлюють неполіткоректні думки й поширюють фейки та користуються мовою ненависті, стали звичним явищем. Крім того, Інтернет – чудовий канал для поширення деструктивної пропаганди.

Спроби якимось чином врегулювати поведінку онлайн-користувачів спостерігаються скрізь, демократичні країни часто в цьому питанні не відстають від авторитарних. У Німеччині соціальні мережі змушують платити штрафи, якщо ті не видаляють нелегальний контент; у Росії блогери прирівняні до ЗМІ, що змушує їх реєструватися через наглядові органи. Україна також блокує деструктивні соціальні мережі, аби запобігти збиранню даних супротивником, поширенню брехні та вербуванню спільників терористичних угруповань.

Намагання врегулювати онлайн-дискусії викликає

запитання: що таке «свобода слова» в еру Інтернету і які її обмеження? Розуміння свободи слова відрізняється у різних культурах і країнах. Британський вчений і журналіст Тімоті Гартон Еш відверто називає Інтернет «найбільшою клоакою історії» — і тим не менше виступає за те, аби свобода слова не обмежувалася, а навпаки гарантувалася у повному обсязі. У своїй книзі «10 Principles For a Connected World» він висловлює переконання, що свободи повинно бути більше, а не менше [12].

Ще Конфуцій наполегливо рекомендував правильно називати явища не тільки природи, а суспільного життя, адже правильна назва породжує правильні дії і навпаки. А У. Черчилль зауважував, що поки правда штани одягне, то брехня пів світу обійде. Тому доречно принцип «свободи слова» розглянути у його новій якості – «свободи слова правди», як механізму, який повинен більш гарантовано забезпечувати інформаційно-психологічну стійкість людини, суспільства, держави в інформаційну епоху. Правда – це те, що відповідає дійсності; істина. [10] А істина – це одна з центральних категорій гносеології (епістемології), правильне відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини, її уявленнях, поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях об'єктивної дійсності. Антонімами поняття істина є неправда, брехня, хиба, іноді фальш, облуда. У тлумачному словнику української мови істина трактується також як правда, як положення, твердження, судження, перевірене практикою, досвідом [4].

У ході світової неоголошеної гібридної війни, що ведеться за уми та серця людей, руйнуються фундаментальні принципи нинішнього світоустрою. Центром гібридної війни виступає війна інформаційна в її інформаційно-технічному (кібер) та інформаційно-психологічному проявах. В таких нових умовах особливо страждає принцип свободи слова. Як справедливо зауважив колишній очільник Верховної Ради України А. Парубій: «Багато хто з нас ще живе в парадигмі 80-90 років, коли вважалося, що свобода слова є непорушною цінністю, в яку ніхто не може втручатися. Але в Росії сьогодні використовують найвище досягнення західної цивілізації для поширення свого впливу». [11]

Принципово встало питання, як одночасно гарантувати безпеку та зберегти свободу слова та демократію? Як зауважив у «Фейсбуці» Постійний представник України при Раді Європи Дмитро Кулеба, головною лазівкою для проникнення гібридного агресора є демократичні процедури, принципи та цінності, і в першу чергу, свобода слова. Демократія сьогодні стоїть на порозі немодної, небезпечної, але дуже важливої розмови про те, що у технологічному світі свобода слова потребує переосмислення, адже слів у цьому світі стає все більше, а свободи все менше. Свобода слова перетворюється на тиранію слова. Не кожна думка має право на поширення, обговорення і толерантне ставлення, адже в реальності принцип «чим більше свободи, тим краще» вже працює проти людей і самої свободи.

Інформаційна агресія – це пролог збройної агресії. Її мета – деморалізувати, морально роззброїти, зманіпулювати, знищити здатність людини, суспільства, держави до всякого опору іншій державі. Інформаційна агресія завжди загортається у привабливу, але оманливу обгортку. Тому заборона підривної інфор-

маційно-психологічної діяльності як у національному, так і в міжнародному масштабах – це давно назрілий та вимушений безпековий захист, а не утиски свободи слова та демократії в цілому. Свобода слова і демократія закінчуються там, де починається реальна інформаційна загроза людині, суспільству, державі. Жодна держава, що відбиває агресію та веде справедливую війну за свою свободу і територіальну цілісність, не може обійтись без системи заборон та покарань.

Свобода слова – це не свобода брехні, напівправди, це не свобода для деструктивного психологічного впливу, антисуспільної та антидержавної пропаганди. Свобода слова – це завжди обов'язок говорити правду, дотримуватись моральних норм та чинного законодавства. Тому доречно говорити про свободу слова правди, адже брехня права на свободу не повинна мати.

Слово – зброя, а оманливе слово, використовуючи принцип свободи слова, виступає дуже агресивною і безкарною зброєю. Йому на противагу повинно встати слово правди. За влучним зауваженням української письменниці Оксани Забужко: «Дезінформація становить 90 відсотків сучасної війни. Більше не треба бомбардувати міста, достатньо бомбардувати мізки» [1].

Не так давно в обіг увійшов ще один оманливий інформаційний термін – постправа. Суть його інтерпретації зводиться до того, що перевагу в інформаційно-психологічній війні отримує той, чия оціночна інтерпретація факту перемаже у суспільному дискурсі. Але переможна інтерпретація не означає, що вона відповідає істинній правді, тому рекомендується розширювати практики і навички фактчекінгу серед медіа та суспільства загалом.

В інформаційному просторі держава зобов'язана бути не тільки регулятором потоків, а й активним і стійким гравцем зі своїм потужним голосом, який повинна чути не тільки вся країна, а й світова спільнота. Інформаційний простір держави повинен бути заповнений, у першу чергу, патріотичними, правдивими і моральними наративами.

Саме принцип «свободи слова правди» допоможе світовій спільноті напрацювати морально-правові механізми проти розповсюдження деструктивної пропаганди, відвертої брехні, що переповнюють собою інформаційний простір Землі.

Сьогоднішні механізми протидії деструктивній пропаганді, що ґрунтуються на двозначному принципі свободи слова, все ще малоефективні. Серед них Центр глобальної взаємодії (США), Робоча група зі стратегічних комунікацій (ЄС), Механізм швидкого реагування (ЄС), Репортери без кордонів, Представник ЄС з питань свободи ЗМІ, ФРІДОМ ХАУС та інші. Прийшов час напрацювання міжнародного механізму ефективної боротьби з неправдою, повної реалізації принципу «свободи слова правди». У протилежному випадку людство надовго потрапить в полон неправди та різного роду інформаційно-психологічних маніпуляцій. У такій ситуації не буде не тільки свободи слова, а всякої свободи взагалі.

Прикриваючись принципом свободи слова в інформаційну демократичну епоху сили зла та омани, використовують цей широкий принцип з метою розширення своїх агресивних держав. Розглядаючи певну стійкість успіхів будь-якої гібридної війни, в якій інформаційно-психологічний вплив відіграє одну із основних ролей,

доречно зауважити на одну, поки що до кінця не усвідомлену, закономірність інформаційного століття, коли держави, або союзи держав, утворюються та розширюються спочатку інформаційно, потім психологічно і тільки потому територіально. Заключним етапом такого розширення виступає правове закріплення захопленого. Схема розширення держав в інформаційну епоху має три основних етапи. Спочатку держава-агресор, під приводом свободи слова, проникає в чуже суверенне інформаційне поле з метою зайняти там та зміцнити свої інформаційні позиції. Потім, пласт чужої маніпулятивної інформації, у чужому інформаційному полі, починає змінювати в заданому напрямі психологію споживачів даної інформації. І на завершальному етапі, на фоні сформованих на чужій території інформаційно-психологічних умов, появляются «квічливі зелені чоловічки», «ополченці», «активісти», «народні мери, губернатори», які під виглядом «демократії» і «свободи слова» оmano беруть під свій «народний» контроль дану територію, позбавляючи її суверенності та допомагають передати її під чужий державний контроль.

Також необхідно нагадати, що усі психологічні операції проводяться інформаційним шляхом. Інформація впливає на свідомість, емоційний стан людини, здатна змінювати її цінності, моральні якості. Від інформаційно-психологічної стійкості проти деструктивних інформаційних впливів, від її активності залежить майбутнє соціуму, народу, їх місце під сонцем.

Українська журналістка, дослідниця діяльності медіа, Наталя Іщенко раціонально вважає, що якщо наявні рамки роботи ЗМІ не сприяють розвитку суспільства і зміцнення в ньому стійкості до маніпуляцій, закономірно виникає питання щодо адекватності стандартів та правил роботи медіа сучасному світові та його людині. Можливо, доцільно змушувати медіа не стояти осторонь, а формулювати свою чесну й відкриту громадянську позицію і давати людям чесні та правдиві відповіді на їхні запитання. Не виключено, що саме в такій системі координат люди отримають шанс дізнатися правду, а не «збалансовані» повідомлення. Ця правда буде сформульована чітко, зрозуміло та доступно, і можна буде ухвалювати на її основі усвідомлені та суспільно корисні політичні рішення [5].

Доречно визнати, що на сьогодні світова медіа-спільнота, що сп'яніла від широкої демократії, все ще не готова погодитися на обмеження права на вільне поширення та отримання інформації заради захисту від гібридної агресії. При цьому вона не дає чітких та дієвих рекомендацій, як можна органічно поєднати (якщо воно поєднується?) забезпечення свободи слова, функціонування вільних медіа та життєву необхідність захисту від агресії в інформаційній сфері. Треба врахувати те, що практично всі існуючі стандарти захисту свободи слова були напрацьовані після Другої світової війни, коли вже не було загрози національній безпеці. Та час змінився, нині ведеться третя світова гібридна війна з інформаційно-психологічною складовою в її основі. Отже, давно настав час удосконалити існуючі стандарти захисту свободи слова. Автору бачиться необхідність уточнення самого стандарту «свобода слова» до конкретного конструкта у вигляді «свобода слова правди», що передбачає обов'язкову перевірку будь-якої інформації на її правдивість, на ступінь відхилення від правди.

Отже, «свобода слова» стала багато в чому оманливим та маніпулятивним терміном, що надає будь-якій інформації свободу й безмежні права, які шкодять людині, суспільству, державі. «Свобода слова правди» – уточнений термін, що повинен замінити широкий для маніпуляцій – «свобода слова», адже слово омани та брехні не повинно мати свободи розповсюдження, воно повинно обмежуватись нормами моралі, національного та міжнародного права. «Свобода слова правди» – це нова цінність інформаційної епохи з її ще до кінця не вивченими можливостями інформаційно-психологічного впливу як на маси, так і на конкретного індивіда.

Також необхідно відзначити, що термін «пропаганда» – незаслужено у сучасних ЗМІ набув вкрай негативного відтінку й дискредитує природний процес розповсюдження ідей, думок, поглядів, національних традицій. Всякого роду «політологи», «експерти», «аналітики» тощо його використовують в якості спроби огульно звинуватити опонента в упередженій та неправдивій інформації. Тому пропонується до більш широкого використання термін «конструктивна пропаганда» на заміну терміну «пропаганда», який незаслужено у сучасних ЗМІ набув вкрай негативного відтінку. Конструктивну пропаганду доречно трактувати як процес розповсюдження конструктивних ідей, поглядів, думок, національних традицій через навчання, виховання, просвітництво, відповідну інформаційну політику, популяризацію національних та загальнолюдських цінностей через відповідні комунікаційні канали.

Професор Сергій Квіт вважає, що Україні важливо мати здорову ситуацію в мас-медіа, щоб успішно долати турбулентність сучасного світу. Свобода слова може здійснюватись не взагалі у світі, а лише в рамках конкретних національних законодавств, також вимог і запитів громадянського суспільства [6].

Свобода слова правди, як і соціально-економічне життя людини та суспільства, залежить від способу мислення. На цей зв'язок вказує друга теорема Курта Гьоделя, смисл якої у доступній формі подав Альберт Айнштайн: «Без зміни способу мислення неможливо вирішити проблеми, які зумовлені наявним способом мислення» [8]. На цю ж залежність звертає увагу й президент найбільшого українського бізнес-клубу – CEO Club Ukraine Сергій Гайдайчук, який вказує на те, що економіка не може йти перед свідомістю, мисленням і цінностями людей [2]. Отже, запропонований автором принцип свободи слова у його новій, уточненій якості – «свободи слова правди», – це механізм, який повинен більш гарантовано забезпечувати як саму свободу слова, так і інформаційно-психологічну стійкість людини, суспільства, держав від можливих обманів та маніпуляцій.

В умовах неоголошеної світової гібридної війни на перший план виходить інформаційна війна, яка безсоромно використовує демократичний принцип свободи слова. Тому «свобода слова» стала багато в чому оманливим та маніпулятивним терміном, що надає свободу будь-якій інформації й безмежні права для неправди, які шкодять людині, суспільству, державі. Запропонований термін «свобода слова правди» – це уточнений термін, що повинен замінити недосконалий «свобода слова», адже слово омани

Висновки

та брехні не повинно мати свободи розповсюдження, обмежуватись нормами моралі, національного та міжнародного права. «Свобода слова правди» – це нова цінність інформаційної епохи.

Поки що до кінця не усвідомлена закономірність інформаційного століття, коли держави, або союзи держав, використовуючи принцип свободи слова, розширюються спочатку інформаційно, потім психологічно, а потому територіально. Заключним етапом такого розширення виступає правове закріплення захопленого.

З метою обмеження можливостей для використання принципу свободи слова в інформаційній війні на користь деструктивної пропаганди з її інформаційно-психологічними маніпуляціями пропонується принцип «свободи слова» розглядати у контексті «свободи слова правди». Для повної реалізації принципу «свободи слова правди» потрібна зміна способу мислення, адже без такої зміни неможливо вирішити проблеми, які зумовлені наявним способом мислення. Свобода слова може здійснюватися не взагалі, а в рамках конкретних національних законодавств, також вимог і запитів громадянського суспільства

Потрібна й міжнародна інформаційна стратегія та міжнародні дієві механізми щодо обмеження можливостей зловживань принципом свободи слова на користь відвертій брехні та напівправді. Принцип свободи «слова правди» повинен перемагати як обов'язкова норма міжнародного на національного спілкування в інформаційну епоху, норма міжнародного права.

Принцип «свободи слова» у його новій, уточненій якості – «свободи слова правди», – це чіткий механізм, який повинен більш гарантовано забезпечувати як саму свободу слова, так і інформаційно-психологічну стійкість людини, суспільства, держав від можливих обманів та маніпуляцій.

Література.

1. «Oksana Zabuzhko: Segodnya ne nuzhno bombit goroda, dostatochno razbombit mozgi» (In Russian) («Oksana Zabuzhko: You no longer need to bomb brains»). *Apostrophe*, April 18, 2017. URL: <https://apostrophe.ua/article/society/culture/2017-04-18/oksana-zabuzhko-segodnya-ne-nuzhno-bombit-goroda-dostatochno-razbombit-mozgi/11737>.

2. Гайдарчук С. «Як відновити територію довіри?». *Газета «День»*. № 156–157. 30–31. 08. 2019. С. 8-9.

3. Експертна конференція «Посилення свободи і плюралізму засобів масової інформації в Україні під час конфлікту в країні та навколо неї». 26 червня 2018 року. Місце проведення: галерея д12 (вул. десятинна, 12), Київ, Україна. URL: <https://www.osce.org/uk/representative-on-freedom-of-media/385557?download=true>

4. Істина. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0>.

5. Іщенко Н. «Гібридний захист. Як одночасно гарантувати безпеку та зберегти свободу слова та демократію?». *Газета «День»*. 09–10.11.2-18 р. №203–204. С. 28.

6. Квіт, Сергій Масові комунікації. Друге видання, виправлене і доповнене. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2018. С. 9.

7. Конституція України: чинне законодавство: Офіц. текст. Київ: Алетра, 2016. 80 с.

8. Саєнко Ю. «Чорна влада з «чорного золота». *Журнал «Універсум»*. №5-6, 2019. С. 20–23.

9. Свобода слова. Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0_%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0.

10. Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 8. С. 497.

11. Сміян Н. «Спільними зусиллями зможемо захистити нашу незалежність». *Газета «Голос України»*. 09.11.2018 р. С. 3.

12. Соколовська Н. «Свобода слова в епоху інтернету – межі та обмеження». URL: <https://nachasi.com/2017/07/24/freedom-speech>.

13. Шиманський В. «Великодержавність головного мозку». *Газета «День»*. № 156-157. 30-31.08.2019. С. 25-26.

14. Яценюк А. «Перед Україною стоять ті самі виклики, що й 100 років тому». *Газета «День»*. № 67-68. 12-18.04.2019 р. С. 4–5.